

SOVIETINĖS CENZŪROS ISTORIOGRAFIJA: PAGRINDINĖS TYRIMŲ KRYPTYS IR CENZŪROS SAMPRATOS

Edita Sėdaitytė | Vilniaus universiteto Bibliotekinių kinstės
ir informacijos mokslų institutas
Universiteto g. 3, LT-01513 Vilnius, Lietuva
El. paštas: editasedaityte@gmail.com

Sovietinė cenzūra nėra tik viešojo sektoriaus (spaudos ir masinio informavimo priemonių) kontrolė, tai kompleksinis reiškinys, apimantis daugybę sričių – nuo viešosios iki privačiosios erdvės, nuo institucinės, reglamentuotos kontrolės iki vidinės savicenzūros. Tad cenzūros tyrimai aktualūs įvairių mokslo sričių atstovams. Straipsnio tikslas – išnagrinėti sovietinės cenzūros sampratą ir tyrimų kryptis istoriografijoje. Rengiant straipsnį buvo analizuoti moksliniai darbai, kuriuose įvairiais aspektais paliečiami sovietinės cenzūros klausimai. Pastebėta, kad cenzūros klausimai nagrinėjami ir bendrame sovietinės okupacijos istorijos kontekste, ir tik sovietmečio kultūrinį gyvenimą, KGB veikimo priemonės, menininkų kūrėjų santykį su sistema, spaudos ir leidybos istoriją bei atminties institucijų veiklą analizuojančiuose darbuose. Vien tik cenzūrai skirtuose tyrimuose daugiausia susitelkiama į cenzūrą vykdančių institucijų veiklos analizę. Cenzūros raiška atminties institucijose nagrinėjama analizuojant bibliotekų fondų valymo, knygų naikinimo (bibliocido), specialiųjų fondų kūrimo klausimus. Lietuvos istorikai sovietinės cenzūros reiškinį pateikia kaip režimo primetą, vienausę totalitarinę kontrolę. Užsienio autoriai dažniau remiasi Pierre'o Bourdieu ir Michelio Foucault teorijomis, į cenzūrą žvelgia ir kaip į kontrolę, ir kaip į pozityvią kultūrą bei vientisą viešąją komunikaciją formuojančią galią. Cenzūros samprata ir apibrėžimas tyrimuose varijuoja nuo institucinio, valstybės vykdomo spaudos suvaržymo iki cenzūros kaip „ribų“ ar „informacinio barjero“ suvokimo. Cenzūra gali būti nagrinėjama ir kaip veikianti institucija, ir kaip tos institucijos veikimo priemonės, ir kaip masinės komunikacijos ypatybė.

REIKŠMINIAI ŽODŽIAI: *sovietinė cenzūra, istoriografija, sovietologija.*

ĮVADAS

Cenzūra bendraja prasme dažniausiai suvokiama kaip draudimas, kontrolė bei kontrolės įstaiga. *Knygotyros* enciklopediniame žodyne cenzūra apibrėžiama kaip „spaudos ir kitų valstybės informavimo priemonių leidybos ir jų platinimo kontrolė, tokios kontrolės įstaiga“¹ arba „<...> knygų, spaudos kontrolė, nepraleidžianti į viešumą esamam režimui ir oficialiai ideologijai priešingos informacijos“². Tad tai – tam tikras barjeras, inicijuotas oficialiosios ideologijos. Gintaro Aleknonio nuomone, cenzūra yra riba, skirianti sukonstruotą realybę nuo nepageidaujamos bei apimanti visas priemones, reikalingas šiaip ribai išsaugoti³. Cenzūra pašalina iš informacinio lauko nepageidaujamą informaciją, o propaganda užpildo atsiradusią erdvę tinkamu turiniu. Taip pat cenzūra siejama su įvairiais totalitariniais režimais ir yra viena iš jų veikimo išraiškų. Tokiu atveju sovietinė cenzūra yra tipiškas totalitarinių draudimų pavyzdys. Visgi draudimas yra tik maža šio kompleksinio reiškinių dalis, viena iš cenzūros raiškos priemonių. Skirtingų mokslo krypčių atstovai tyrimuose pateikia skirtingas sovietinės cenzūros sampratas bei analizuoja šį reiškinį įvairiais aspektais.

Straipsnio tikslas – išnagrinėti sovietinės cenzūros tyrimų kryptis ir sampratas istoriografijoje. Tyrimo uždaviniai: išanalizuoti Lietuvos ir užsienio tyrėjų darbus, kuriuose paliejami sovietinės cenzūros klausimai; išskirti skirtingų mokslo krypčių atstovų pateikiamas sovietinės cenzūros sampratas, išryškinti esamas ir galimas tolesnes mokslinių cenzūros tyrimų kryptis. Straipsnio objektas – moksliniai darbai, kuriuose analizuojama sovietinė cenzūra (įtraukiami ir tie darbai, kur cenzūros tema nagrinėjama glaustai ar tik iš dalies, bet juose pateikta medžiaga, šaltiniai ar teorinės įžvalgos yra svarbūs bendrame istoriografijos kontekste ir sudaro pagrindą tolesniems tyrimams).

Cenzūros reiškinys (ne tik sovietinės) Lietuvos ir ypač pasaulinėje istoriografijoje yra gana plačiai nagrinėtas Bažnyčios istorijos, spaudos ir mokslo istorijos kontekste, visgi nuo šio tipo tyrimų analizės straipsnyje atsiribojama. Šiuo atveju aktualūs tik tie mokslo darbai, kuriuose nagrinėjama sovietinė cenzūra ir įvairūs jos aspektai. Būtina pažymėti, kad ši tema svarbi įvairių kultūros srities profesijų atstovams – rašytojams, leidėjams, dailininkams, atminties institucijų darbuotojams. Tad nemažai publikacijų šia tema randama kultūrinėje ir profesinėje spaudoje, pavyzdžiui, periodiniuose leidiniuose *Tarp knygų*, *Šiandien aktu* ir kt. Išskirtinai daug dėmesio cenzūrai bibliotekose skyrė Vytautas

1 STONIENĖ, Vanda. Cenzūra. Iš *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997, p. 78–79.

2 KUBILIUS, Vytautas. Cenzūra Iš *Lietuvių litera-*

tūros enciklopedija. Vilnius, 2001, p. 89–90.

3 ALEKNONIS, Gintaras. *Naujoji cenzūra*: monografija. Vilnius, 2011, p. 224.

Rimša⁴. Visgi jo apžvalginės publikacijos pasirodė nemoksliniuose žurnaluose, todėl jos į bendrą istoriografijos apžvalgą neįtraukiamos ir nelyginamos su kitais moksliniais tyrimais. Dėl šios priežasties straipsnyje nenagrinėjami ir prisiminimai bei kiti pirminiai šaltiniai.

Siekiant įgyvendinti išsikeltus uždavinius straipsnyje taikyti lyginamosios analizės ir sintezės metodai. Lyginamosios analizės metodas leidžia nustatyti esminius mokslinių tyrimų skirtumus, išryškinti cenzūros sampratų variacijas. Ši informacija apibendrinama taikant sintezės metodą.

Analizuojant skirtingų mokslo sričių tyrimus buvo išryškintos pagrindinės sovietinės cenzūros tyrimų kryptys. Kadangi išskirtinai sovietinei cenzūrai skirtų darbų nėra daug, dėmesys skiriamas bendram tyrimų, kuriuose įvairiais aspektais paliečiami cenzūros klausimai, kontekstui. Tokiu būdu stengiamasi suvokti, kokio didesnio reiškinių dalimi laikoma cenzūra. Analizuojamuose darbuose galima pastebėti, kad nevienareikšmiškai suvokiamas ir pats cenzūros reiškinys, varijuoja mokslininkų sinonimiškai cenzūrai vartojamos sąvokos. Skirtingų cenzūros sampratų bei kitų šiam reiškiniui apibūdinti vartojamų sąvokų analizė leidžia labiau išryškinti mokslininkų požiūrių skirtumus.

CENZŪRA KAIP KULTŪROS POLITIKOS ĮGYVENDINIMO PRIEMONĖ

Dalis mokslininkų sovietinę cenzūrą tyrinėja kaip vieną iš įrankių, įtvirtinančių sovietinį režimą, padedančių vykdyti kultūros bei švietimo sovietizaciją. Romualdas Misiūnas ir Reino Taagepera⁵ mini cenzūros raišką švietimo sistemoje, leidyboje, bibliotekininkystėje, nagrinėdami Lietuvos, Latvijos ir Estijos okupacinio laikotarpio specifiką, „kultūrinės autonomijos“ reiškinį. Juozapas Romualdas Bagušauskas⁶ cenzūros klausimus palietė analizuodamas sovietinės ideologijos diegimą jaunimui. Monografijoje *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*⁷ sovietinės cenzūros aspektai pateikiami kartu su bendromis analizuojamo dešimtmečio kultūros ir vidaus politikos tendencijomis. Dokumentų rinkinio *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990* įvadinime straipsnyje, parengtame istoriko Arūno Streikaus, detalai nagrinėjama Lietuvos kultūros politikos kaita okupaciniu laikotarpiu, skiriant dėmesio ir cenzūrai⁸. Epp Annus tyrime „Between Arts and Politics: A Postcolonial View on Baltic Cultures of the Soviet Era“⁹ analizuojamos kolonistinės Sovietų Sąjungos politikos, kultūros politikos ir tautinio identiteto santykis, kaip kultūra buvo naudojama kaip politikos įrankis. Kultūros ir tautinio identiteto kontrolė bei adaptavimas prie sovietinių reikalavimų – sritys, tiesiogiai susijusios su sovietine cenzūra¹⁰.

CENZŪRA KAIP KGB VEIKLOS DALIS

Istorikai cenzūros klausimus taip pat nagrinėjo KGB veikimo, represijų kontekste bei analizuodami disidentinį judėjimą. 2011 m. Lina Okuličiūtė paskelbė straipsnį¹¹, kuriame analizuojama, kokiomis profilaktinėmis priemonėmis KGB kovojo su režimui nepalankiais asmenimis. Nors cenzūros klausimai straipsnyje nėra tiesiogiai nagrinėjami, paliečiami visuomenės kontrolės aspektai, kurie yra cenzūros dalis. L. Okuličiūtė pažymi, kad „siekdama daryti poveikį žmonių moralinei savivokai ir kontroliuoti socialinę tikrovę, totalitarinė valstybė taikė manipuliavimo žodžių ir vertinimų prasmėmis taktiką“¹². Istorikės Kristinos Burinskaitės monografijoje *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.*¹³ analizuojama LSSR KGB veikla 1954–1990 m., jos kaita, tikslų ir metodų aspektai. Cenzūrą istorikė detaliau nagrinėja trečiojoje tyrimo dalyje, kalbėdama apie specifinius LSSR KGB veiklos metodus.

Analizuojant cenzūrą kaip KGB veiklos dalį bei sovietinės spaudos ir leidybos istorijos kontekste, ryškios cenzūros – draudimo ir cenzūros – institucinės kontrolės sampratos. Cenzūra apibrėžiama kaip „spaudos priežiūra“, „varžymas“ – „spaudos laisvės suvaržymai, argumentuoti dorovės saugojimu

4 RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: represinės cenzūros priemonės. *Šiandien aktualu*, 2002, nr. 1, p. 3–26; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūra ir dvasiniai praradimai. *Šiandien aktualu*, 2000, nr. 2, p. 3–10; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūra ir prievarta kūrėjui. *Šiandien aktualu*, 2001, nr. 1, p. 53–59; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievartos kūrėjams būdai. *Šiandien aktualu*, 2001, nr. 2, p. 3–24; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros klausimai. *Šiandien aktualu*, 1999, nr. 2, p. 3–10; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros padariniai Lietuvoje. *Šiandien aktualu*, 2000, nr. 1, p. 3–12; RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievartos kūrėjams padariniai. *Šiandien aktualu*, 2003, nr. 1, p. 3–44.

5 MISIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės priklausomybės metais 1940–1980*. Vilnius, 1992.

6 BAGUŠAUSKAS, Juozapas Romualdas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo*

slopinimas. Vilnius, 1999. 446, [2] p.

7 *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija: kolektyvinė monografija*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005. 719, [1] p.

8 *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*. Vilnius, 2005. 485, [1] p.

9 ANNUS, Epp. Between arts and politics: a postcolonial view on Baltic cultures of the Soviet era. *Journal of Baltic Studies* [interaktyvus]. 2016, vol. 47, no. 1, p. 1–13 [žiūrėta 2017 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <<http://dx.doi.org/10.1080/01629778.2015.1103509>>.

10 Ten pat, p. 6.

11 OKULIČIŪTĖ, Lina. Visuomenės profilaktika – KGB psichologinio poveikio įrankis. *Genocidas ir rezistencija*, 2011, nr. 2 (30), p. 104–119.

12 Ten pat, p. 104.

13 BURINSKAITĖ, Kristina. *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.* Vilnius, 2015, 236, [1] p.

arba politinė būtinybė¹⁴. Tai tam tikras barjeras, skiriantis privačią erdvę nuo viešosios. Visgi sovietinė cenzūra veikė ir privačioje erdvėje, be to, tai nebuvo vienakryptis reiškinys. Kontroliuota ne tik informacija, patenkanti į Sovietų Sąjungą, bet ir informacija, keliaujanti iš jos. K. Burinskaitė pabrėžia, kad tarp KGB ir Glavlito užduočių buvo ne tik informacijos kontrolė Sovietų Sąjungos viduje, bet daug dėmesio skirta ir tai informacijai, kuri keliaudavo į užsienį. Tad teiginys, kad cenzūra kontroliuoja tik į viešumą patenkančią informaciją, parodo ne visus šio reiškinio aspektus.

Cenzūros – institucinės kontrolės sampratą iliustruoja skirtingos, autorių sinonimiškai vartojamos sąvokos – „ideologinė kontrolė“, „viešojo diskurso kontrolė“, „ideologinė cenzūra“, „ideologinė kampanija“, „viešojo gyvenimo ideologinė kontrolė“, „kultūrinio gyvenimo kontrolė“¹⁵. Ideologinė kontrolė apima daug platesnį lauką nei cenzūra. Ideologinės kontrolės sferoje kartu veikia Glavlitas ir LSSR KGB. KGB vykdyta ideologinė kontrolė savo veikimo priemonėmis buvo daug didesnio masto. Glavlito vykdoma cenzūra apėmė darbą su egzistuojančiu kūrinium, jo dalių keitimą, naikinimą ir pan., o KGB vykdyta ideologinė kontrolė aprėpė ir tiesiogiai autoriui taikytas priemones – nuo „auklėjimo“ iki sekimo.

CENZŪRA KAIP INSTITUCIJA

Sovietinė cenzūra analizuota ir kaip atskira institucija, gilinantis į jos veikimo principus. 2004 m. publikuotame Jurgos Pukinskaitės straipsnyje¹⁶ detalai nagrinėjama Glavlito struktūra, veiklos organizavimo principai, kadru formavimo politika, būsimųjų cenzorių mokymas, bendrą cenzūros kaitą siejant su SSRS vidaus politika. J. Pukinskaitė aptarė ir Glavlito veiklą bibliotekose, analizuodama, kaip keičiantis bendrajai SSRS vidaus politikai tam tikri leidiniai keliaudavo į specialiuosius fondus ir iš jų¹⁷. Visgi autorė aprėpė ne visą sovietinį laikotarpį, Glavlito veikla analizuota iki 7-ojo dešimtmečio vidurio. Panašiu aspektu cenzūrą vykdžiusias institucijas, tik jau vėlesnio laikotarpio, analizavo ir Andrius Skorupskas¹⁸, susitelkdamas į cenzūrą vykdžiusių institucijų ir cenzūros veikimo formų analizę. Kristina Ūsaitė nagrinėjo kūrybinių sąjungų veiklą 1956–1980 m. į jas žvelgdama kaip į žemesniąją ideologinės cenzūros sistemos grandį¹⁹. 2001 m. publikuotas Jano Plamperio tyrimas²⁰. Nors straipsnyje analizuojama sovietinė cenzūra 4-ajame dešimtmetyje Karelijoje, pateikta įžvalgų apie bendrą sovietinės cenzūros raidą. Nagrinėjamas cenzūros, kaip institucijos, įsteigimas, cenzūros veikimo priemonės. Autorius pabrėžia, kad cenzūros tyrimai dažniausiai pateikiami kaip dualistinės priešpriešos – ra-

šytojai ir cenzoriai, valdžia ir visuomenė²¹. J. Plamperis analizuodamas cenzūrą remiasi Pierre'o Bourdieu unifikuoto (suvienodinto) komunikacinio lauko teorija. Šiame tyrime teigiama, kad cenzūra nėra tik tiesioginė galia, jungianti cenzorius ir cenzuruojamas veiklas, o tik viena iš daugelio jėgų, formuojančių kultūros sklaidą²². Pasirinkus požiūrį į cenzūrą kaip į vieną iš kultūros formuotojų, atsiveria galimybė cenzūros praktikas totalitarinėse sistemose palyginti su kultūros politika ir kultūros kontrole kitokios politinės santvarkos valstybėse.

CENZŪRA KAIP SOVIETINĖS SPAUDOS IR LEIDYBOS DALIS

Komunikacijos ir informacijos mokslų atstovai cenzūrą dažnai analizuoja kaip spaudos ir leidybos istorijos dalį. Visgi daugiau dėmesio sulaukė tarpukario Lietuvos spaudos istorija²³, savilaida. Šios tematikos tyrimuose cenzūros terminas minimas Evelinos Padrėzaitės²⁴, Egidijaus Jaseliūno²⁵, Dai-

14 VAIŠNYS, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940: analizė istoriniu, teisiniu ir politiniu aspektu*. Vilnius, 1999, p. 6.

15 STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 43–68.

16 PUKINSKAITĖ, Jurga. Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2(16), p. 124–145.

17 Ten pat, p. 133.

18 SKORUPSKAS, Andrius. Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2005, 1(17), p. 100–128.

19 ŪSAITĖ, Kristina. Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, 2(18), p. 119–155.

20 PLAMPER, Jan. Soviet Censorship Practices in the 1930s. *The Russian Review* 60 (October 2001), p. 526–544.

21 Ten pat, p. 526.

22 Ten pat, p. 527.

23 PAPAURĖLYTĖ, Arida. *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.: daktaro disertacija*, Vilnius, 2003; PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūra tarpukario Lietuvoje. *Literatūra*, 1999, t. 37(1), p. 153–168; PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūros

draudžiamų platinti knygų sąrašai tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 337–358; PAPAURĖLYTĖ, Arida. Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m. *Informacijos mokslai*, 2000, t. 15, p. 44–54; PETREIKIS, Tomas. Spaudos gyvenimo stebėseną ir kontrolę Antano Smetonos autoritarinio režimo metais. *Knygotyra*, 2013, t. 31, p. 325–344; RIAUBIENĖ, Arida. Valstybinės cenzūros mechanizmas tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 103–113; VAIŠNYS, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940: analizė istoriniu, teisiniu ir politiniu aspektu*. Vilnius, 1999. 237, [2] p. 24 PADRĖZAITĖ, Evelina. Pogrindžio spauda Vilniaus universiteto bibliotekos Prano Račiūno asmens fonde. *Knygotyra*, t. 37, 2001, p. 213–219. 25 JASELIŪNAS, Egidijus. Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškinys ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1 (11), p. 7–43; JASELIŪNAS, Egidijus. *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje: daktaro disertacija*. Vilnius, 2006. 171 p.; JASELIŪNAS, Egidijus. Žiniasklaida ir ideologija. Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarų. *Informacijos mokslai*, 2009, nr. 51, p. 54–69.

vos Dapkutės ir Dalios Kuzinienės²⁶ darbuose. Nors 2004 m. išleistame straipsnių rinkinyje *Žodžio laisvė. Lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečiui paminėti*²⁷ daugiausia analizuota lietuviškos spaudos situacija carinės imperijos laikotarpiu, Ričardo Čekučio straipsnyje „Partizanų spauda 1944–1953 m.“²⁸ iš dalies paliečiami ir sovietinės cenzūros aspektai, partizanų spauda pateikiama kaip pasipriešinimas sovietinei propagandai ir cenzūrai. 2011 m. pasirodė Gintaro Aleknonio monografija *Šiuolaikinė cenzūra*²⁹. Nors autorius susitelkė tik į šiuolaikinės (naujosios) cenzūros apraiškas viešojoje erdvėje ir žiniasklaidoje, monografijos įvade, analizuojant bendras cenzūros charakteristikas, užsimenama ir apie sovietinės cenzūros veikimą. Sovietinė cenzūra, pasak G. Aleknonio, apima represijas ir priežiūrą. Represijos – brutalus baudimas, priežiūra – išankstinis žinių tikrinimas ir jų platinimo stabdymas. Jirina Smejkalova analizavo, kokią įtaką sovietinė ir nacistinė cenzūra turėjo knygų leidybai Čekoslovakijoje³⁰. Tyrime pateikiama idėja, kad cenzūra – tai grupių kova tarp „mūsų ir jų“ – „represinė centralizuota jėga, nukreipta prieš „kitus“³¹. Ir šioje kovoje viena pusė yra institucinis reguliavimas, kuris reiškiasi įvairiuose leidybos proceso etapuose. Vis dėlto J. Smejkalova pažymi, kad cenzūra nėra tik draudimas, o cenzūros kaip draudimo modelis yra pernelyg supaprastintas.

CENZŪRA KAIP SPECIFINIS KŪRĖJO IR REŽIMO SANTYKIS

Sovietinės cenzūros raiška meno srityje, kūrėjų santykiai su sovietine sistema analizuojami menotyryninkų ir literatūrologų³². Šiuose tyrimuose akcentuojama ryški valstybės ar režimo ir kūrėjo priešprieša, išreiškiama kontrole ir draudimais. Skaidros Trilupaitytės straipsnyje³³ analizuotas estetiškas bei politinis meno vertinimas. Autorė paliečia cenzūros ir jos kaitos klausimus, konkrečių kūrėjų kontrolę sovietinės okupacijos laikotarpiu. S. Trilupaitytės nuomonė cenzūros klausimu nėra tradicinė, tyrėja pažymi, kad „sovietinės cenzūros faktų sutapatinimas su nelaisve ir savo ruožtu šios cenzūros nebuvimas – su absoliučia menine laisve, pačią cenzūrą įgalino apibrėžti vienprasmiškai“³⁴. Sovietinės cenzūros vertinimo klausimus palietė ir Edgaras Klivis³⁵, kuris analizavo sovietinės cenzūros raišką teatre per kūrėjo ir režimo santykį. Autorius išskiria šiuolaikinėje teatro istoriografijoje vyraujančius du požiūris į kūrėjų santykį su sistema – nuosaikųjį ir radikalųjį. Nuosaikiojo požiūrio atstovai nagrinėdami sovietinę cenzūrą teatre akcentuoja sistemos „apėjimo“ būdus, Ezopo kalbą kaip pasipriešinimą cenzūrai. Radikalusis požiūris siūlo cenzūrą apibrėžti „kaip visa apimančią tinklą, kuriam pasipriešinti būnant siste-

mos viduje yra neįmanoma³⁶. Tad sovietinė cenzūra ir visa kultūros kontrolės sistema „nebėra blogis, ateinantis iš svetimšalių ir okupantų, kuriems reikia priešintis, bet kur kas labiau komplikuoatas vidinių pasirinkimų kontūras.“³⁷ Analizuodamas cenzūros poveikį teatru E. Klivis pasitelkia Slavojaus Žižeko „vidinės transgresijos“ (*inherent transgression*) sąvoką³⁸ ir akcentuoja, kad cenzūros pasekmės nėra vienareikšmės. Autorius pažymi: „sužinoję, kad meno kūrinys buvo cenzūruotas <...> imame fantazuoti, kas tai galėjo būti, ir neretai šios fantazijos būna pavojingesnės (sunkiau nuspėjamos ir sukontroliuojamos) nei pats pirminis meno kūrinio variantas.“³⁹

Grožinių leidinių cenzūrą vertimo procese analizavo Samata Sherry⁴⁰. Šiame kontekste cenzūra apibrėžiama kaip manipuliuojantis diskursų perrašymas⁴¹. Tyrime, remiantis Pierre'o Bourdieu teorija, cenzūra apibrėžiama ne tik kaip

26 DAPKUTĖ, Daiva; KUIZINIENĖ, Dalia. *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968–2005 m.* Vilnius, 2010. 319, [1] p.

27 *Žodžio laisvė: lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečiui paminėti.* Vilnius, 2004. 380, [4] p.

28 ČEKUTIS, Ričardas. Partizanų spauda 1944–1953 m. Iš *Žodžio laisvė. Lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečiui paminėti.* Vilnius, 2004, p. 328–369.

29 ALEKNONIS, Gintaras. *Naujoji cenzūra.* Vilnius, 2011. 223, [1] p.

30 SMEJKALOVA, Jirina. Censors and Their Readers: Selling, Silencing and Reading Czech Book. In *The History of the Book in the West: 1914–2000.* Vol. 5. Routledge, 2011, p. 87–103.

31 Ten pat, p. 89.

32 BAJORAITĖ, Alma. Sovietinis plakatas Lietuvoje 1940–1953. *Knygotyra*, 2006, t. 47, p. 171–185; BUDRYTĖ, Kristina. Abstrakčiojo meno draudimas „atšilimo“ laikotarpiu Lietuvos sovietinėje spaudoje. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2006, t. 43, p. 215–224; DAPŠYTĖ, Goda. *Sovietinė cenzūros poveikis Lietuvos teatro diskurso raidai: daktaro disertacijos santrauka.* Vilnius, 2015; DAPŠYTĖ, Goda. Sovietinės Lietuvos teatro cenzūros periodizacijos klausimai. *Ars et praxis*, 2015, t. 3, p. 57–67; DAPŠYTĖ, Goda. Teatras ir cenzūra: režisieriaus Jono Jurašo

atvejis. *Menotyra*, 2007, t. 14, nr. 4, p. 69–78; SATKAUSKYTĖ, Dalia. Poetikos negalimybė, arba Ezopo kalba semiotikos ir literatūros sociologijos akiratyje. *Colloquia*, 36, p. 13–30; *Tarp estetikos ir politikos: lietuvių literatūra sovietmečiu.* Vilnius, 2015. 519, [1] p.

33 TRILUPAITYTĖ, Skaidra. Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: kai kurie vertinimo klausimai. *Darbai ir dienos*, 2007, t. 47, p. 93–114.

34 Ten pat, p. 102.

35 KLIVIS, Edgaras. Ardomas prisitaikymas: cenzūra ir pasipriešinimo jai būdai sovietinio laikotarpio Lietuvos teatre. *Menotyra*, 2010, t. 17, nr. 2, p. 124–131; KLIVIS, Edgaras. Pancenzūros būklė: režimo kontrolė ir deformacijos vėlyvojo sovietmečio Lietuvos teatre. *Tiltai*, 2004, nr. 4, p. 139–146.

36 KLIVIS, Edgaras. Ardomas prisitaikymas..., p. 127.

37 Ten pat.

38 Ten pat, p. 128.

39 Ten pat.

40 SHERRY, Samanta. Censorship in Translation in the Soviet Union: The Manipulative Rewriting of Howard Fast's Novet 'The Passion of Sacco and Vanzetti'. *Slavonica*, vol. 16, no. 1, April, 2010, p. 1–14.

41 Ten pat, p. 1.

represinė centralizuota jėga, bet kaip produktyvus procesas, kuris kuria ir apibrėžia sovietinę kultūrą⁴². Autorė pabrėžia, kad kituose sovietiniuose cenzūros tyrimuose daugiausia susitelkiama į priešpriešą rašytojas *versus* cenzūra ir cenzūra nagrinėjama kaip viena iš represinių priemonių. Šios dvinarės pozicijos atsisakę tyrėjai remiasi Michelio Foucault galios teorija ir nagrinėja cenzūrą ne tik kaip represinę, bet kaip produktyvią jėgą, kuri atsispindi įvairiuose kultūrinio gyvenimo aspektuose⁴³. Ši mintis atsikartoja ir jau minėtame E. Klivio darbe: „turėdama ne vien neigiamas pasekmes, sovietinė politinė cenzūra vien savo buvimu žadino nesukontroliuojamas politines meninių įvaizdžių interpretacijas“⁴⁴. Tokiu būdu cenzūra veikia per daugybę skirtingų veikėjų leidimais ir draudimais. Visgi toks cenzūros modelis nevisiškai atskleidžia valstybės vykdomą visuotinę cenzūrą. Cenzūra, kaip natūrali kultūrinio gyvenimo dalis, nepateikia realaus represijų vaizdinio. S. Sherry sovietinę cenzūrą siūlo nagrinėti kaip tam tikras dviejų skirtingų veikėjų derybas. Šie veikėjai – tai leidėjai, redaktoriai, komunistų partijos nariai, Glavlito darbuotojai⁴⁵. Kiekvienas veikėjas, dalyvaujantis sovietinės cenzūros procese, turi tam tikrų savų siekių, kuriuos norima išsaugoti derantis su kitu veikėju, turinčiu jau kitų savo siekių. Phillipe’as D. Radley viename savo straipsnyje⁴⁶ teigia, kad nėra kitos tokios valstybės kaip Rusija, kurios istorijoje būtų nuolatinė represijos ir minties kontrolė. Cenzūrą vykdė arba Bažnyčia, arba valstybė, arba abi vienu metu⁴⁷. Visgi autorius iškelia mintį, kad represyvi aplinka sukuria kūrybai būtinus impulsus⁴⁸.

CENZŪRA KAIP SOVIETINĖS BIBLIOTEKININKYSTĖS REIŠKINYS

Sovietinės cenzūros tyrimuose kaip atskirą kryptį galima išskirti sovietinės cenzūros bibliotekose analizę. Šie tyrimai apima ir bibliocido reiškinių, ir specialiuosius fondus, ir kitokias skaitymo kontrolės formas. Sovietinės cenzūros veikimas atminties institucijose pradėtas nagrinėti kaip fizinis leidinių naikinimas – bibliocidas. Straipsnių ir prisiminimų rinkinio *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)* skyriuje „Dvasinis genocidas Lietuvoje“⁴⁹ Izidorius Ignatavičius pateikia glaustą informaciją apie kultūros politiką po okupacijos, kurioje aktyviai veikė KGB ir Glavlitas. Skyriuje „Bibliocidas Lietuvoje“⁵⁰ Klemensas Sinkevičius pristato bibliotekų fondų valymą. Bibliocido tema plėtota ir kituose šio tyrėjo darbuose⁵¹. Šį cenzūros aspektą glaustai aptarė ir Vygintas Pšibilskis⁵². Danutė Blažytė-Baužienė savo straipsnyje⁵³ nagrinėja kūrybinės laisvės galimybes totalitarinio režimo sąlygomis, taip pat užsimena apie cenzūrą atminties institucijose: „uždraudžiamos knygos, išniekinami net

mokykliniai vadovėliai (išplėšiami lapai su neįtinkančių veikėjų portretais), pašalinama valstybinė atributika, monopolizuojama spauda ir leidyba, nusiaubiami bibliotekų, rankraštyių, muziejų fondai⁵⁴.

Bibliocido reiškinį Suomijoje analizavo Kai Ekholm⁵⁵. Jis nagrinėja, kokias priemones taikė cenzūra Suomijos bibliotekose pokario laikotarpiu. Pagrindinės cenzūros veikimo priemonės Suomijoje įvardijamos kaip „išlentyninimas“ (*unshelving*⁵⁶). Minimasi ir specialiųjų fondų įkūrimas. 2002 m. publikuotas Andrei Rokachevskii tyrimas⁵⁷, kuriame analizuojamas *homo sovieticus* tipo asmens santykis su skaitymu ir bibliotekomis bei bibliotekų santykis su sovietine sistema. Tyrime daug dėmesio skiriama cenzūros veikimo priemonėms Maskvos valstybinėje Lenino bibliotekoje. 2012 m. publikuotas Tomo Vaisetos straipsnis⁵⁸, kuriame analizuojami sovietmečio skaitymo tyrimai ir jų rezultatai, tačiau užsimenama ir apie bibliotekų fondų cenzūrą. Skaitymo cenzūrą nagrinėjo ir Peteris Scotto⁵⁹. Čia analizuojamas vieno teksto „Lermontov and the Culture of the East“ skaitymas, interpretavimas ir cenzūravimas. Kitame T. Vaisetos straipsnyje „Informacijos hierarchija vėlyvuosiu sovietmečiu: bibliotekų

42 Ten pat, p. 1–2.

43 Ten pat, p. 2.

44 KLIVIS, Edgaras. Ardomas prisitaikymas..., p. 130.

45 SHERRY, Samanta. Censorship in Translation..., p. 2.

46 RADLEY, D. Philippe. Censorship as a Creative Stimulus: The Russian Experience. *World Literature Today* [interaktyvus], 1979, vol. 53, no. 2, p. 201–205 [žiūrėta 2017 m. kovo 13 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/40133572>>.

47 Ten pat, p. 201.

48 Ten pat, p. 202.

49 IGNATAVIČIUS, Izidorius. Dvasinio genocido esmė. Iš *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*. Vilnius, 1999, p. 376–377.

50 SINKEVIČIUS, Klemensas. Bibliocidas Lietuvoje. Iš *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*. Vilnius, 1999, p. 387–391.

51 SINKEVIČIUS, Klemensas. *Uždrausti autoriai ir leidiniai*: pirmieji sovietinės okupacijos metai, 1940.06.15–1941.06.21. Vilnius, 1994. 171, [1] p.; SINKEVIČIUS, Klemensas. Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai. *Tarp knygų*, 2000, nr. 5, p. 23–27; nr. 6,

p. 26–28; nr. 7, p. 22–24; nr. 10, p. 28–32.

52 PŠIBILSKIS, Vyngintas. Bibliocidas Lietuvoje. *Kultūros barai*, 1989, nr. 12, p. 37.

53 BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ, Danutė. Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė? *Metai*, 2002, nr. 8–9, p. 131–146.

54 Ten pat, p. 131.

55 EKHMOLM, Kai. Political Censorship in Finnish Libraries from 1944 to 1946. *Libraries & Culture*, 2001, vol. 36, no. 1, p. 51–57.

56 Ten pat, p. 51.

57 ROGACHEVSKII, Andrei. Homo Sovieticus in the Library. *Europe-Asia Studies* [interaktyvus], vol. 54, no. 6, p. 975–988 [žiūrėta 2017 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/826291>>.

58 VAISETA, Tomas. Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai. *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, nr. 3, p. 181–186.

59 SCOTTO, Peter. Censorship, Reading, and Interpretation: A Case Study from The Soviet Union. *PMLS* [interaktyvus], vol. 109, no. 1, 1994, p. 61–70 [žiūrėta 2016 m. balandžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/463011>>.

atvejis⁶⁰ nagrinėta bibliotekų vieta sovietinės viešosios erdvės struktūroje. Monografijoje *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuojų sovietmečiu (1964–1984)*⁶¹ tyrinėjama vėlyvojo sovietmečio (1964–1984 m.) visuomenė, ideologijos veikimas ir individo santykis su ja⁶². Atskiras poskyris „Paslapties saugojimas: bibliotekų atvejis“⁶³ skirtas cenzūrai bibliotekose apžvelgti. Tyrėjas daugiausia susitelkia į sovietinio skaitymo, kaip aktyvaus santykio su sistema, analizę. 2015 m. pasirodė prisiminimų rinkinys *Nevienareikšmės situacijos*⁶⁴. Pirmoje rinkinio dalyje publikuotas Rimanto Kmitos straipsnis⁶⁵, kuriame autorius nagrinėja oficialius ir neoficialius sunkiai prieinamų ar draudžiamų knygų įgijimo šaltinius ir jų skaitymo specifiką. R. Kmita daug dėmesio skiria specialiesiems fondams ir lituanistinėms skaitykloms. 2017 m. publikuotas Janės Dreimanės straipsnis, kuriame analizuojama spaudinių kontrolė, draudžiamų knygų sąrašai ir specialiųjų fondų veikla sovietinėje Latvijoje⁶⁶.

CENZŪRA KAIP KOMPLEKSINIS SOVIETINĖS VISUOMENĖS REIŠKINYS

Cenzūra kaip kompleksinis sovietinę visuomenę charakterizuojantis reiškinys nagrinėta tarpdiscipliniuose istorijos ir sociologijos, istorijos ir filosofijos tyrimuose⁶⁷. Filosofės Nerijos Putinaitės monografijoje *Nenutrūkusi styga*⁶⁸ analizuotas pasipriešinimas ir prisitaikymas prie sovietinės sistemos, paliečiant ir cenzūros bei savicenzūros klausimus. Monografijoje *Nematoma sovietmečio visuomenė*⁶⁹ istorikai ir sociologai Ainė Ramonaitė, Jūratė Kavaliauskaitė, Rūta Žiliukaitė, Rytė Kukulskytė, Valdemaras Klumbys, Saulius Grybkauskas įvairiais pjūviais nagrinėja sovietinę visuomenę, jos santykius su sovietine ideologija ir sistema. Cenzūros klausimai tiesiogiai nėra analizuojami, bet apie cenzūros poveikį sovietinei visuomenei iš dalies užsimenama tyrinėjant savilaidos leidėjų organizacinius tinklus ir 1977 m. lapkričio–1978 m. vasario peticijų kampaniją prieš požeminio garažo statybą Vokiečių gatvėje.

Cenzūrą kaip atskirą reiškinį daugiausia tyrinėjo istorikas A. Streikus. Straipsnyje „Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m.“⁷⁰ jis analizuoja viešojo diskurso kontrolės metodus, jų kaitos tendencijas po Stalino mirties: kokie kūrėjai bei kūriniai buvo sustabdyti cenzūros mechanizmo arba buvo aršiai kritikuojami viešojoje erdvėje ir tapo precedentu tolesnei cenzūros plėtrai. Nagrinėjama ir cenzūros raiška bibliotekose, minimi specialieji fondai, išimtinų leidinių sąrašai, pasikeitęs knygų fondų komplektavimas. 2009 m. pasirodė šią temą pratęsiantis straipsnis⁷¹, kuriame, kaip ir anksčiau minėtame darbe, A. Streikus analizuoja cenzūros raišką kultūriniame Lietuvos gyvenime. Tyrime paliečiama

ir cenzūra bibliotekose: kiek kenksmingos literatūros buvo pašalinta iš bibliotekų fondų, kokie dokumentai reglamentavo bibliotekų cenzūravimą ir kaip tai buvo įgyvendinama. Straipsnyje minima ir kitų atminties institucijų ideologinė kontrolė. 2007 m. publikuotas kitas straipsnis⁷², kuriame nagrinėjami istorinės atminties sovietizavimo ypatumai. Istorikas čia pavartoja kultūrinio genocido sąvoką, kuri apibrėžiama kaip „pastangos visiškai sunaikinti tam tikros žmonių grupės kultūrinį paveldą“⁷³. Kitame jo straipsnyje aptariami cenzūros aspektai analizuojant Vakarų kultūrinės įtakos kontrolę⁷⁴.

Minėtuose tarpdiscipliniuose tyrimuose ryški cenzūros kaip informacijos ribų samprata. Istorikas V. Klumbys monografijos *Nematoma sovietmečio visuomenė* poskyryje „Nuo privačių pokalbių prie viešo veikimo: Garažų istorijos (1977–1978)“⁷⁵ kalba apie „ribų plėtimą“ – „kartu jie [kultūros veikėjai – aut.] siekė vis didesnės kūrybinės bei visuomeninės veiklos laisvės ir bandė plėsti jos ribas, tačiau toks ribų plėtimas iš esmės neperžengdavo asmens elgesio ribų, netapdavo kolektyviniu veiksniu“⁷⁶. Ribas mini ir J. Kavaliauskaitė, analizuodama jaunimo santykį su sovietine sistema („Autentiškumo eksperimentai: Ką reiškė prapulti Vilniaus senamiesčio „Bermudų trikampyje?“⁷⁷). Autorė vartoja

60 VAISETA, Tomas. Informacijos hierarchija vėlyvuju sovietmečiu: bibliotekų atvejis. *Informacijos mokslai*, 2013, 60, Vilnius, p. 116–134.

61 VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė: kasdienybė ir ideologija vėlyvuju sovietmečiu (1964–1984)*. Vilnius, 2014. 499, [1] p.

62 Ten pat, p. 22.

63 Ten pat, p. 188–193.

64 *Nevienareikšmės situacijos*. Vilnius, 2015. 566, [2] p.

65 KMITA, Rimantas. Skaitymas sovietmečiu kaip neoficialus literatūrinis gyvenimas. Iš *Nevienareikšmės situacijos*. Vilnius, 2015, p. 57–90.

66 DREIMANĖ, Jane. Officially non-existent: Storage and Use of Banned Literature in the Soviet Latvia in the 1970s–1980s. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 143–160.

67 BALOČKAITĖ, Rasa. Sovietinio laikotarpio kasdienybės – išgyvenimo strategijos ideologijų sankirtose. *Sociologija. Mintis ir veiksmai* [interaktyvus]. 2016/1(38), p. 8–22 [žiūrėta 2017 m. birželio 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.zurnalai.vu.lt/sociologija-mintis-ir-veiksmai/article/viewFile/10307/8188>>; BULOŲTA, Rytis.

Visuomenės nuostatos ir (nepastebima) rezistencija Kaune vėlyvuju sovietmečiu. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2011, nr. 2(29), p. 244–258.

68 PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga: prisitaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje*. Vilnius, 2007. 306 p.

69 *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius, 2015. 306, [1] p.

70 SREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 43–68.

71 SREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2(26), p. 43–67.

72 SREIKUS, Arūnas. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą.

Genocidas ir rezistencija, 2007, nr. 1(21), p. 7–30.

73 Ten pat, p. 7.

74 SREIKUS, Arūnas. Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2008, nr. 1(23), p. 7–23.

75 *Nematoma sovietmečio visuomenė*, p. 218–245.

76 Ten pat, p. 218.

77 Ten pat, p. 62–105.

sąvoką „sovietinės tikrovės nubrėžtos ribos“⁷⁸. A. Ramonaitė taip pat teigia, kad „išsprūsti iš režimo „matomumo zonos“ nebuvo lengva“⁷⁹. T. Vaiseta vartoja sąvoką, artimą kitų istorikų pateikiamoms „riboms“ – „drausminimo laukas“⁸⁰. Drausminimo laukas, kaip ir minima ribų erdvė, gali būti suvokiamas kaip cenzūros veikimo laukas, „diskursinė ideologijos galia, jos drausminimo funkcija, reikalavusi paklusti tam tikroms komunikacijos taisyklėms“⁸¹. Galima daryti prielaidą, kad vadinamosios ribos žymi cenzūros veikimo teritorijos pradžią. Už numatomos laisvo veikimo ribos prasideda arba cenzūra prieš kūrinį, arba represijos prieš kūrėją. Viešosios erdvės ribos yra nustatomos ideologijos, o palaikomos cenzūrą vykdančių struktūrų. Peržengus ribas pereinama į represinių struktūrų veikimo lauką.

Būtina pažymėti, kad T. Vaiseta savo darbuose pateikia labai daug skirtingų sąvokų, įvairiais aspektais susijusių su cenzūra: „paslapties kultūra“, „viešosios minties kontrolė (drausminimas)“, „ideologizuotas veiklos laukas“ ir „ritualizuoti autoritetinio diskurso aktai“. Šiomis sąvokomis tyrėjas atspindi du sovietinės realybės matmenis – įvaizdį ir realybę; veikėjų atliekamus vaidmenis ir realias prasmes, kurių siekia kiekvienas vaidmens atlikėjas. Panašią mintį iškelia ir Skaidra Trilupaitytė, vartodama sąvoką „pozityvioji cenzūra“⁸², kurią autorė aiškina kaip meduolio ir lazdos principą, kai atsisakius tam tikrų idėjų ar ambicijų, atidavus duoklę sistemai buvo galima gauti bent jau dalinį rezultatą. Būtent steigiamąjį matmenį – tikslingai formuojamą įvaizdį – paliečia cenzūra ir ideologinė kontrolė, ribojanti kitokius, sistemos nenumatytus arba laikomus netinkamais, veiksmus.

Kita cenzūrai savo esme artima T. Vaisetos vartojama sąvoka – „informacijos hierarchija“⁸³. Pasak tyrėjo, informacijos hierarchija – tai režimo sukurta sistema, kurią jis apibrėžia kaip „specifinį informacijos saugojimo ir platinimo organizavimo būdą, kai visiems vartotojams priėjimas prie visos informacijos nėra vienodas, o yra nulemtas informacinės vertės sulaiapsniavimo pagal šią informaciją valdančio subjekto nustatytus kriterijus.“⁸⁴ Ši informacijos hierarchija praktiškai buvo įgyvendinama per bibliotekos fondo administravimą – fondų išdėstymą, rekomenduojamos literatūros sąrašų sudarymą, bibliografijos rodykles.

Cenzūros kaip ribų suvokimas pateikiamas ir komunikacijos mokslų tyrimuose. Monografijoje *Medijos, žiniasklaida, žurnalistika tradicinėje ir tinklavėikos visuomenėje*⁸⁵ analizuojama baltoji propaganda ir propagandos bei cenzūros santykis, cituojamas H. Laswellas, kuris teigia, kad „propaganda yra prasminių simbolių kontrolė“, o „pagrindinis propagandisto tikslas – sukurti pseudotikrovę“⁸⁶. Kadangi tikrovė yra pernelyg sudėtinga, individas ją susisiaurina, pateikia sau supaprastintus atsakymus, o propaganda tikslingai formuoja supaprastintą

tikrovę, pasitelkdama simbolius ir suteikdama jiems emocinę prasmę. Taip abipusiškai veikiant sukuriamas supaprastintas dirbtinis realybės vaizdinys. Realybės vaizdinio formavimas yra propaganda. Cenzūra – riba (ir priemonės tos ribos egzistavimui ir gyvybiškumui užtikrinti), skirianti sukonstruotą realybę nuo nepageidaujamos realybės.

Ši samprata artima ir kitai – cenzūros kaip vienaprasinės komunikacijos – sampratai. Komunikacijos kontekste cenzūra gali būti suvokiama ir kaip unifikotos vienaprasinės komunikacijos siekis. J. Plamperis sovietinę cenzūrą apibrėžia kaip priemonių rinkinį, kuriuo buvo siekiama sukurti „vienprasmiškumą“ – „cenzūros praktikos suteikia retą galimybę pažvelgti į tai, kaip sovietinis režimas siekė sukurti „vienprasmiškumą“⁸⁷. Pasak J. Plamperio, sovietinę cenzūrą galima suvokti ne kaip unikalų, izoliuotą fenomeną, bet kaip P. Bourdieu įvardytą „lingvistinio lauko unifikaciją“⁸⁸. Lingvistinio lauko suvienodinimas / unifikacija – tai dviejų skirtingų lingvistinių laukų suliejimas į vieną. Suvienodinus lingvistinį lauką, sukuriama vientisa bendruomenė, pašalinamos galimos kitos semantinės žodžių prasmės ir sukuriama vientisa komunikacija. Tad ir cenzorių pagrindinis siekis buvo utopinio, idealaus, vientiso ir švaraus informacinio lauko sukūrimas.

Išvados

Remiantis pateiktais tyrimais galima teigti, kad cenzūros klausimus moksliniuose tyrimuose galima išskirti į aptartas septynias temines grupes, kai sovietinė cenzūra nagrinėjama ir bendrame sovietinės okupacijos istorijos kontekste, ir analizuojant sovietinio laikotarpio kultūrinį gyvenimą, KGB veikimo priemonės, ir menininkų kūrėjų santykį su sistema, spaudos ir leidybos istoriją bei atminties institucijų veiklą. Tyrimuose, kurie skirti vien sovietinei cenzūrai, daugiausia susitelkiama į cenzūrą vykdžiusių institucijų – Glavlito, KGB, kūrybinių sąjungų, leidyklų redaktorių ir pan. – veiklos analizę. Cenzūros raiška atminties institucijose daugiausia nagrinėjama analizuojant

78 Ten pat, p. 79.

79 Ten pat, p. 105.

80 VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuomenė*, p. 142.

81 Ten pat, p. 143.

82 TRILUPAITYTĖ, Skaidra. Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė, p. 105.

83 VAISETA, Tomas. Informacijos hierarchija vėlyvojo sovietmečiu: bibliotekų atvejis. *Informaci-*

jos mokslai, 2013, 60, p. 116.

84 Ten pat, p. 118.

85 *Medijos, žiniasklaida, žurnalistika tradicinėje ir tinklaveikos visuomenėje*. Vilnius, 2012. 362, [1] p.

86 Ten pat, p. 290.

87 PLAMPER, Jan. Soviet Censorship Practices in the 1930s, p. 526.

88 Ten pat, p. 540.

bibliotekų fondų valymo, knygų naikinimo (bibliocido), specialiųjų fondų kūrimo klausimus.

Istorikai, analizuodami cenzūrą, šį reiškinį pateikia kaip režimo primestą, vienapusę, totalitarinę kontrolę. Užsienio autorių tyrimuose siekiama atsiskyti binarinės priešpriešos – kūrėjas *versus* cenzorius, valstybinė cenzūra *versus* visuomenė. Į cenzūrą, remiantis P. Bourdieu ir M. Foucault teorijomis, žvelgiama ir kaip į kontrolę, ir kaip į pozityvią kultūrą bei vientisą viešąją komunikaciją formuojančią galią.

Cenzūros samprata ir apibrėžimas tyrimuose varijuoja nuo institucinio, valstybės vykdomo spaudos suvaržymo iki cenzūros kaip „ribų“ ar „informacinio barjero“ suvokimo. Cenzūra gali būti nagrinėjama ir kaip veikianti institucija, ir kaip tos institucijos veikimo priemonės, ir kaip masinės komunikacijos ypatybė.

Sovietinės cenzūros tyrimus Lietuvoje iš esmės papildytų lyginamojo pobūdžio darbai, kuriuose nebūtų telkiamasi į cenzūrą vieno tipo (atminties, meno, spaudos ir pan.) institucijose, o būtų siekiama išsamesnio sovietinės visuomenės santykio su cenzūra analizės.

Šaltiniai

1. ALEKNONIS, Gintaras. *Naujoji cenzūra*: monografija. Vilnius: Mykolo Romerio universiteto Leidybos centras, 2011. 223, [1] p. ISBN 978-9955-19-294-7.
2. ANNUS, Epp. Between arts and politics: A postcolonial view on Baltic cultures of the Soviet era. *Journal of Baltic Studies* [interaktyvus], 2016, vol. 47, no. 1, p. 1–13 [žiūrėta 2017 m. kovo 12 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01629778.2015.1103509>>.
3. BAGUŠAUSKAS, Juozapas Romualdas. *Lietuvos jaunimo pasipriešinimas sovietiniam režimui ir jo slopinimas*. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1999. 446, [2] p. ISBN 9989-757-27-4.
4. BAJORAITĖ, Alma. Sovietinis plakatas Lietuvoje 1940–1953. *Knygotyra*, 2006, t. 47, p. 171–185.
5. BALOČKAITĖ, Rasa. Sovietinio laikotarpio kasdienybės – išgyvenimo strategijos ideologijų sankirtose. *Sociologija: mintis ir veiksmai* [interaktyvus]. 2016, nr. /1(38), p. 8–22 [žiūrėta 2017 m. birželio 16 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.zurnalai.vu.lt/sociologija-mintis-ir-veiksmai/article/viewFile/10307/8188>>.
6. BLAŽYTĖ-BAUŽIENĖ, Danutė. Kultūrinė autonomija Lietuvoje: realybė ar regimybė? *Metai*, 2002, nr. 8–9, p. 131–146.
7. BLAŽYTĖ, Danutė. Sovietinė kampanija prieš Lietuvos muziką 1947–1948 metais. *Lietuvos istorijos metraštis 1997, 1998*, p. 223–239.
8. BUDRYTĖ, Kristina. Abstrakčiojo meno draudimas „atšilimo“ laikotarpiu Lietuvos sovietinėje spaudoje. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, 2006, t. 43, p. 215–224.
9. BULOTA, Rytis. Visuomenės nuostatos ir (nepasitebima) rezistencija Kaune vėlyvuosiu sovietmečiu. *Sociologija: mintis ir veiksmai*, 2011/2 (29), p. 244–258.
10. BURINSKAITĖ, Kristina. *LSSR KGB ideologija, politika ir veikla 1954–1990 m.* Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo

- centras, 2015. 236, [1] p. ISBN 979-609-8037-55-5.
11. ČIUŽAITĖ, Giedrė; GUDAUSKAS, Andrius; JASTRAMSKIS, Deimantas; JUODYTĖ, Aurelija ir kt. *Medijos, žiniasklaida, žurnalistika tradicijoje ir tinklaveikos visuomenėje*: kolektyvinė monografija. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2012. 362, [1] p. ISBN 978-609-459-083-2.
 12. DAPŠYTĖ, Goda. *Sovietinė cenzūros poveikis Lietuvos teatro diskurso raidai*: daktaro disertacijos santrauka. Vilnius, 2015.
 13. DAPŠYTĖ, Goda. Sovietinės Lietuvos teatro cenzūros periodizacijos klausimai. *Ars et praxis*, 2015, t. 3, p. 57–67.
 14. DAPŠYTĖ, Goda. Teatras ir cenzūra: režisieriaus Jono Jurašo atvejis. *Menotyra*, 2007, t. 14, nr. 4, p. 69–78.
 15. DREIMANE, Jane. Officially non-existent: Storage and Use of Banned Literature in the Soviet Latvia in the 1970s–1980s. *Knygotyra*, 2017, t. 68, p. 143–160.
 16. EKHMOLM, Kai. Political Censorship in Finnish Libraries from 1944 to 1946. *Libraries & Culture*, vol. 36, no. 1, 2001, p. 51–57.
 17. JASELIŪNAS, Egidijus. Periodinės savilaidos formavimasis: sovietinio disidentizmo reiškiny ir Lietuvos katalikiškasis judėjimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2002, nr. 1 (11), p. 7–43.
 18. JASELIŪNAS, Egidijus. *Savilaida sovietų Lietuvoje 20-ojo amžiaus šeštajame–devintajame dešimtmetyje*: daktaro disertacija. Vilnius, 2006. 171 p.
 19. JASELIŪNAS, Egidijus. Žiniasklaida ir ideologija. Pralaužiant geležinę uždangą: Rusijos disidentų vaidmuo perduodant laisvą žodį į Vakarus. *Informacijos mokslai*, 2009, nr. 51, p. 54–69.
 20. KLIVIS, Edgaras. Ardomas prisitaikymas: cenzūra ir pasipriešinimo jai būdai sovietinio laikotarpio Lietuvos teatre. *Menotyra*, 2010, t. 17, nr. 2, p. 124–131.
 21. KLIVIS, Edgaras. Pancenzūros būklė: režimo kontrolė ir deformacijos vėlyvojo sovietmečio Lietuvos teatre. *Tiltai*, 2004, nr. 4, p. 139–146.
 22. KUBILIUS, Vytautas. Cenzūra. Iš *Lietuvių literatūros enciklopedija*. Vilnius, 2001, p. 89–90.
 23. *Laisvas žodis laisvame pasaulyje: atviro žodžio mėnraštis „Akiračiai“ 1968–2005 m.*: monografija. Vilnius: Versus aureus, 2010. 319, [1] p. ISBN 978-9955-34-276-2.
 24. *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*: kolektyvinė monografija. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005. 719, [1] p. ISBN 9986-757-65-7.
 25. *Lietuvos kultūra sovietinės ideologijos nelaisvėje 1940–1990*: dokumentų rinkinys. Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimų centras, 2005. 485, [1] p. ISBN 9986-757-68-1.
 26. *Lietuvos naikinimas ir tautos kova (1940–1998)*. Vilnius: Vaga, 1999. 701, [2] p. ISBN 5-415-01387-3.
 27. MISTIŪNAS, Romualdas; TAAGEPERA, Rein. *Baltijos valstybės priklausomybės metais 1940–1980*. Vilnius: Mintis, 1992. 342, [5] p. ISBN 5-417-00585-1.
 28. *Nematoma sovietmečio visuomenė*. Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai, 2015. 387, [1] p. ISBN 978-609-8163-01-8.
 29. *Nevienareikšmės situacijos*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015. 566, [2] p. ISBN 978-609-425-143-6.
 30. OKULIČIŪTĖ, Lina. Visuomenės profilaktika – KGB psichologinio poveikio įrankis. *Genocidas ir rezistencija*, 2011, nr. 2 (30), p. 104–119.
 31. PADRĖŽAITĖ, Evelina. Pogrindžio spauda Vilniaus universiteto bibliotekos Prano Račiūno asmens fonde. *Knygotyra*, 2001, t. 37, p. 213–219.
 32. PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūra tarpukario Lietuvoje. *Literatūra*, 1999, t. 37(1), p. 153–168.
 33. PAPAURĖLYTĖ, Arida. Cenzūros draudžiamų platinti knygų sąrašai tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2003, t. 40, p. 337–358.
 34. PAPAURĖLYTĖ, Arida. *Knygos laisvė ir kontrolė Lietuvoje 1918–1940 m.*: daktaro disertacija. Vilnius, 2003.

35. PAPAURĖLYTĖ, Arida. Spaudos laisvė ir cenzūra Nepriklausomoje Lietuvoje 1918–1940 m. *Informacijos mokslai*, 2000, t. 15, p. 44–54.
36. PETREIKIS, Tomas. Spaudos gyvenimo stebėseną ir kontrolę Antano Smetonos autoritarinio režimo metais. *Knygotyra*, 2013, t. 31, p. 325–344.
37. PLAMPER, Jan. Soviet Censorship Practices in the 1930s. *The Russian Review*, 2001, 60 (October), p. 526–544.
38. *Political Censorship*. Ed. Robert Justin Goldstein. Chicago; London: Fitzroy Dearborn, 2001. 571 p. ISBN 1-57958320-2.
39. PŠIBILSKIS, Vyginas. Bibliocidas Lietuvoje. *Kultūros barai*, 1989, nr. 12, p. 33–37.
40. PUKINSKAITĖ, Jurga. Glavlitas Lietuvoje 1953–1964 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 2(16), p. 124–145.
41. PUTINAITĖ, Nerija. *Nenutrūkusi styga*: pritaikymas ir pasipriešinimas sovietų Lietuvoje. Vilnius: Aidai, 2007. 306, [1] p. ISBN 978-9956-65-647-0.
42. RADLEY, D. Philippe. Censorship as a Creative Stimulus: The Russian Experience. *World Literature Today* [interaktyvus], vol. 53, no. 2, 1979, p. 201–205 [žiūrėta 2017 m. kovo 13 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/40133572>>.
43. RIASANOVSKY, V. Nicholas; STEINBERG, D. Mark. *A History of Russia*. New York: Oxford University Press, 2005. 571 p. ISBN-13: 978-0-19-515394-1.
44. RIAUBIENĖ, Arida. Valstybinės cenzūros mechanizmas tarpukario Lietuvoje. *Knygotyra*, 2005, t. 44, p. 103–113.
45. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūra ir dvasiniai praradimai. *Šiandien aktualu*, 2000, nr. 2, p. 3–15.
46. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūra ir prievarta kūrėjui. *Šiandien aktualu*, 2001, nr. 1, p. 53–59.
47. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros klausimai. *Šiandien aktualu*, 1999, nr. 2, p. 3–10.
48. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros padariniai Lietuvoje. *Šiandien aktualu*, 2000, nr. 1, p. 3–12.
49. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievartos kūrėjams būdai. *Šiandien aktualu*, 2001, nr. 2, p. 3–24.
50. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: cenzūros prievartos kūrėjams padariniai. *Šiandien aktualu*, 2003, nr. 1, p. 3–44.
51. RIMŠA, Vytautas. Biblioteka ir demokratija: represinės cenzūros priemonės. *Šiandien aktualu*, 2002, nr. 1, p. 3–26.
52. ROGACHEVSKII, Andrei. Homo Sovieticus in the Library. *Europe-Asia Studies* [interaktyvus], vol. 54, no. 6, p. 975–988 [žiūrėta 2017 m. kovo 20 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/826291>>.
53. SATKAUSKYTĖ, Dalia. Poetikos negalimybė, arba Ezopo kalba semiotikos ir literatūros sociologijos akiratyje. *Colloquia*, 36, p. 13–30.
54. SCOTTO, Peter. Censorship, Reading, and Interpretation: A Case Study from The Soviet Union. *PMLS* [interaktyvus], vol. 109, no. 1, 1994, p. 61–70 [žiūrėta 2016 m. balandžio 10 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/463011>>.
55. SHERRY, Samanta. Censorship in Translation in the Soviet Union: The Manipulative Rewriting of Howard Fast's Novel *The Passion of Sacco and Vanzetti*. *Slavonica*, vol. 16, no. 1, April, 2010, p. 1–14.
56. SINKEVIČIUS, Klemensas. *Uždrausti autoriai ir leidiniai*: pirmieji sovietinės okupacijos metai, 1940.06.15–1941.06.21. Vilnius: Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka, 1994. 171, [1] p. ISBN 9986-530-00-8.
57. SINKEVIČIUS, Klemensas. Šešiabriaunio spaudo imperija: LNB specfondo istorijos bruožai. *Tarp knygų*, 2000, nr. 5, p. 23–27; nr. 6, p. 26–28; nr. 7, p. 22–24; nr. 10, p. 28–32.
58. SKORUPSKAS, Andrius. Sovietinės ideologinės cenzūros raida Lietuvoje (1964–1989 m.). *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 1(17), p. 100–128.
59. SMEJKALOVA, Jirina. Censors and Their Readers: Selling, Silencing and Reading Czech

- Book. In *The History of the Book in the West, 1914–2000*. Routledge, 2011. Vol. 5, p. 87–103.
60. STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1956–1989 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2004, nr. 1(15), p. 43–68.
61. STREIKUS, Arūnas. Ideologinė cenzūra Lietuvoje 1948–1955 m.: sistemos derinimas. *Genocidas ir rezistencija*, 2009, nr. 2(26), p.73–91.
62. STREIKUS, Arūnas. Sovietų režimo pastangos pakeisti Lietuvos gyventojų tautinį identitetą. *Genocidas ir rezistencija*, 2007, nr. 1(21), p. 7–30.
63. STREIKUS, Arūnas. Vakarų kultūrinės įtakos ribojimas Sovietų Lietuvoje 1965–1986 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2008, nr. 1(23), p. 7–23.
64. STONIENĖ, Vanda. Cenzūra. Iš *Knygotyra*: enciklopedinis žodynas. Vilnius, 1997, p. 78–79.
65. *Tarp estetikos ir politikos*: lietuvių literatūra sovietmečiu: kolektyvinė monografija. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2015. 519, [1] p. ISBN 978-609-425-143-6.
66. TRILUPAITYTĖ, Skaidra. Totalitarizmas ir sovietmečio meno (ne)laisvė: kai kurie vertinimo klausimai. *Darbai ir dienos*, 2007, nr. 47, p. 93–114.
67. TRUSKA, Leonas. Glavlito veikla Lietuvoje 1940–1947 m. *Lietuvos istorijos metraštis*, 1997, p. 216–241.
68. ŪSAITĖ, Kristina. Kūrybinės sąjungos kaip ideologinės cenzūros mechanizmas Lietuvoje 1956–1980 m. *Genocidas ir rezistencija*, 2005, nr. 2(18), p. 119–155.
69. VAISETA, Tomas. Informacijos hierarchija vėlyvuosiu sovietmečiu: bibliotekų atvejis. *Informacijos mokslai*, 2013, t. 60, p. 116–134.
70. VAISETA, Tomas. *Nuobodulio visuo-menė*: kasdienybė ir ideologija vėlyvuosiu sovietmečiu (1964–1984). Vilnius: Naujasis židinys-Aidai, 2014. 499, [1] p. ISBN 9786099505985.
71. VAISETA, Tomas. Snobai, skolininkai ir Lenino raštų plėšytojai. *Naujasis židinys-Aidai*, 2012, nr. 3, p.181–186.
72. VAIŠNYS, Andrius. *Spauda ir valstybė 1918–1940*: analizė istoriniu, teisiniu ir politiniu aspektu. Vilnius: Biznio mašinų kompanija, 1999. 237, [2] p. ISBN 9986-9174-5-X.
73. WALLACH, Amei. Censorship in the Soviet Bloc. *Art Journal* [interaktyvus], vol. 50, no. 3, p. 75–83 [žiūrėta 2017 m. balandžio 5 d.]. Prieiga per internetą: <<http://www.jstor.org/stable/777221>>.
74. *Žodžio laisvė*: lietuviškos spaudos atgavimo šimtmečiui paminėti. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004. 380, [4] p. ISBN 9955-475-62-5.

HISTORIOGRAPHY OF SOVIET CENSORSHIP: MAIN TRENDS OF THE RESEARCH STUDIES AND CONCEPTS OF CENSORSHIP

Edita Sėdaitytė

Summary

There are many definitions of Soviet censorship in different scientific research studies. Censorship is a complex phenomenon. It is not only a control of the public sector (press and mass media). Censorship covers a multitude of areas – from the public to the private spheres of life, from institutional, regulated control to internal self-censorship. Due to these reasons, studies of censorship are relevant to various scientific fields. The aim of this research is to analyze the main concepts of Soviet censorship and trends of these research studies. In order to achieve this aim, scientific works, surveying Soviet censorship from various perspectives aspects were

analyzed. The goal was to distinguish the main trends of research studies and to understand focusing on the context to which Soviet censorship is related. The analysis of various concepts of censorship and other concepts used to describe this phenomenon has allowed to highlight the differences between scientists' attitudes towards this phenomenon. The research-based analysis concluded that the main trends of research studies of Soviet censorship are as follows: 1. censorship as one of the features of Soviet occupation; 2. censorship as a part of Soviet culture; 3. censorship as one of KGB's work methods; 4. censorship as a specific connection between creative artists and the Soviet system; 5. censorship as a part of press and publishing history; 6. censorship as part of daily work of memory institutions. In the studies that are focused exclusively on censorship, most of the analysis is oriented towards censorship as an institution (Glavlit) and its work methods. Censorship in memory institutions is presented as "cleaning" of library collections, a destruction of books or development of restricted (special) collections. When analyzing censorship, Lithuanian researchers present this phenomenon as one-sided totalitarian control. Foreign authors quite often base their research on the theories of P. Bourdieu or M. Foucault and present censorship both as a means of control and as a power that defines culture and communication. The concept of soviet censorship in these research studies is also defined in quite a few ways, for example, as a means of control or as a restriction of press and mass media, as a boundary or information barrier. Censorship can be analyzed as an institution, as a work method of that institution (Glavlit) or as one of many features of soviet mass communication. There is a lack of research studies that might give rise to different theories and present a more complex view of soviet censorship.

KEY WORDS: soviet censorship, historiography, sovietology.

*Īteikta 2017 m. gegužės 15 d.
Priimta 2017 m. rugpjūčio 24 d.*